

Hongerige ijsberen en snijdende kou

De overwintering op Nova Zembla verbeeld

Als er één verhaal uit de Nederlandse geschiedenis tot de verbeelding spreekt, dan is het wel de overwintering op Nova Zembla uit 1596 en 1597. De barre tocht en het maandenlange, beklemmende verblijf in het Behouden Huis inspireerden velen op het gebied van literatuur, poëzie en toneel. Binnenkort volgt de weergave van de overwintering als film, wanneer Reinout Oerlemans' *Nova Zembla* in 3D in première gaat. Het toont aan dat het ruim vierhonderd jaar oude verhaal nog altijd springlevend is.

Het verhaal zelf begint in mei 1596 als twee schepen de haven van Amsterdam verlaten. Het ene onder leiding van schipper Jan Cornelisz Rijp, het andere onder Jacob van Heemskerck met Willem Barentsz als opperstuurman. Barentsz was in feite wetenschappelijk leider van de expeditie en hield zich bezig met de juiste koers en het vervaardigen van kaarten en schetsen. Een ander bemanningslid was Gerrit de Veer die een dagboek bijhield van de gedenkwaardige reis. Doel van de tocht was het vinden van een eigen noordoostelijke route naar de Oost. Een eigen handelsroute naar China, Japan en

Indië, ver van de vijandelijke Portugese en Spaanse schepen die de zuidelijke route om Kaap de Goede Hoop domineerden. Volgens velen was de noordoostelijke route ook korter en gezonder dan de lange zuidelijke tocht door tropische wateren. De expeditie van Van Heemskerck en Barentsz werd gefinancierd door Amsterdamse kooplieden. Zij waren ervan overtuigd dat die noordelijke route moest bestaan, mede op grond van de theorie van de invloedrijke predikant en geograaf Petrus Plancius en de kennis van twee eerdere expedities naar het Noorden. Deze twee pogingen in 1594 en 1595 werden nog gefinancierd ►

Hans Gramberg is historicus (UvA, 1996) en publiceerde *De overwintering op Nova Zembla* (Hilversum, 2001). Dit artikel is daarvan een verkorte bewerking.

H. Tollens Cz,
*De Overwintering
der Hollanders op
Nova Zembla.*
Heruitgave uit 1981.

door verschillende stadsbesturen en de Staten-Generaal. De derde poging was een Amsterdamse aangelegenheid. De Staten-Generaal vestigden hun hoop op de vier schepen die onder commando van Cornelis de Houtman in maart 1595 de Republiek zouden verlaten in een poging Azië te bereiken via de zuidelijke route rond Kaap de Goede Hoop.

Op weg

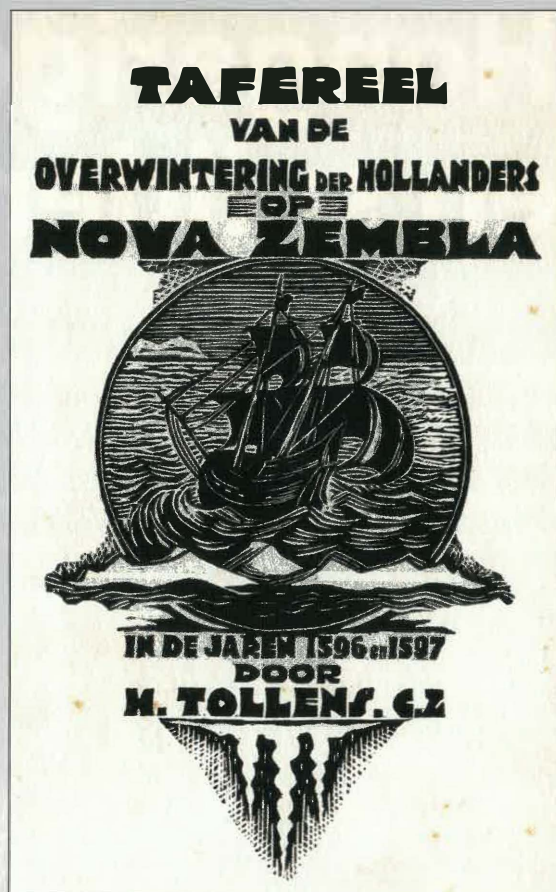
Gerrit de Veer vertelt in zijn reisverslag hoe de twee schepen aanvankelijk voorspoedig via de Shetland-eilanden naar het noordelijke gedeelte van de Atlantische Oceaan varen en uiteindelijk aankomen bij een eilandengroep die later de naam 'Spitsbergen' zou krijgen, naar de hoge rotsen die hier uit zee oprijzen. Dan wordt het ijs zo dik en onbegaanbaar, dat de koers verlegd moet worden. Terwijl het ene schip onder leiding van Rijp nog een vergeefse poging doet Spitsbergen aan de oostzijde te passeren, besluiten Jacob van Heemskerck en Willem Barentsz direct al oostwaarts te gaan, naar Nova Zembla. Op het moment dat Rijp definitief besluit naar Amsterdam terug te keren, bereiken Van Heemskerck en Barentsz zonder veel problemen de westkust van Nova Zembla en proberen ze de noordelijke punt van het eiland te ronden. Het wordt een moeilijke tocht vanwege de dichte mist, de sneeuwstormen en het vele ijs, maar uiteindelijk weten ze het noordoostelijke puntje te bereiken. Dan gaat het mis. Het schip komt vast te zitten en wordt door het kruiende ijs zo

'Aan boord blijven van het schip zou door het kruiende ijs, de hongerige ijsberen en de extreme kou te gevaarlijk zijn'

omhoog geduwd dat men bang is dat het uiteindelijk zal breken. Uit voorzorg worden de sloep en proviand aan land gebracht en neemt Jacob van Heemskerck op 11 september 1596 het besluit om aan land te overwinteren en in het voorjaar weer verder te gaan. Aan boord blijven van het schip zou door het kruiende ijs, de hongerige ijsberen en de extreme koude te gevaarlijk zijn; de afstand tot de bewoonde wereld was veel te groot om over land terug te keren.

Het Behouden Huys

Op een weids plateau, circa vijfenveertig meter van de zee, besluiten de mannen een houten huis te bouwen. Hiervoor gebruiken

ze het hout van de grote hoeveelheid aangespoelde bomen die ze op deze plek vinden. Het schip kunnen ze zo sparen voor de terugtocht. Het huis zelf bestaat uit een skelet van kruislings gelegde onderbalken dat ze op de bevroren grond plaatsen. Met onderdelen van het schip, zoals de dekplanken, wordt vervolgens het dak van het huis afgetimmerd, een schoorsteen geconstrueerd en een portaal gebouwd. De kooien worden getimmerd en proviand wordt in huis gebracht. De chirurgijn van het schip bouwt uit een wijnavat een 'stoombad' dat de bemanning in de loop van de winter goede diensten zou bewijzen. Hier kunnen ze af en toe in gaan zitten om de verstijfde ledematen wat te versoepelen. Op 24 oktober is het huis geschikt voor bewoning en tot eind mei 1597 verbleven de bemanningsleden in het huis. Steeds is er de hoop dat het schip uiteindelijk losraakt en de tocht naar Azië kan worden voortgezet. IJdele hoop, zoals zou blijken.

De Veers verslag van het dagelijks leven in het huis wordt gedomineerd door zijn beschrijvingen van koude, sneeuw en de snel toenemende duisternis. Al begin november valt de poolnacht over Nova Zembla. Als tot overmaat van ramp de meegebrachte klok het begeeft, is het voor de mannen helemaal lastig te achter-

halen of ze nu 's nachts of overdag leven. Ook het voedsel is een probleem. Aanvankelijk beschikken Van Heemskerck en zijn mannen nog over voldoende proviand, maar omdat ze uiteraard niet weten wanneer de overwintering voorbij is, gaat alle voedsel van meet af aan op rantsoen. Het verse vlees van gevangen poolvossen vormt een welkome aanvulling op het menu van scheepsbescuit, spek en gezouten vlees. In december wordt het zo koud dat het bijna ondraaglijk is, zo schrijft De Veer, en hij vertelt dat de mannen elkaar bedroefd aankijken en vrezen dat ze zullen sterven.¹ Eind januari verschijnt voor het eerst weer de zon aan de horizon! Spoedig gaan de mannen af en toe naar buiten om te kunnen hardlopen en klootschieten.

De weg terug

Nog altijd is er de hoop dat het schip uiteindelijk loskomt en dat met de terugtocht kan worden begonnen. Van een poging de verdere tocht naar Azië voort te zetten, is dan al geen sprake meer. In mei beginnen Van Heemskerck en Barentsz er serieus aan te denken de tocht naar de bewoonde wereld, circa 2100 kilometer, met open sloepen te volbrengen. Dan, op 13 juni 1597, zeilen de overgebleven bemanningsleden (inmiddels is de timmerman overleden) in twee open sloepen op weg naar Holland. De weg terug is minstens zo gevaarlijk als de overwintering zelf. Misschien wel gevaarlijker, nu er ook onvoldoende beschutting is tegen de koude, het ijs, de sneeuwstormen en de vele ijsberen. Daar komt nog bij dat veel mannen inmiddels last krijgen van scheurbuik. Ook Willem Barentsz is al ziek bij vertrek. Uiteindelijk sterft hij op 20 juni. Zijn dood wordt diep betreurd, maar toch moeten ze door. Eind juli bereiken ze Straat Waigatsj ten zuiden van Nova Zembla waar ze de eerste mensen ontmoeten sinds het begin van hun reis. Vanaf dat moment gaat de tocht voorspoediger en kunnen ze dankzij de lokale bevolking steeds aan nieuw voedsel komen. Uiteindelijk weten ze in Kola, in het noorden van Lapland, aan boord te komen van drie Nederlandse vrachtvaarders. Aan boord van een van de schepen keren de dood gewaande overwintersaars uiteindelijk op 1 november 1597 terug in Amsterdam, nog steeds gehuld in de kleding die ze op Nova Zembla hadden gedragen, inclusief de mutsen van wit vossenbont. Bijna anderhalf jaar waren ze weggeweest. Het gerucht over hun terug-

komst verspreidt zich razendsnel door de stad. Nadat ze hun verhaal verteld hebben aan de burgemeesters van Amsterdam, merkt De Veer vervolgens heel zakelijk op dat een ieder na zijn gage te hebben ontvangen 'elck zijns weeghs is ghereijst'. De reis was definitief ten einde, het avontuur was voorbij.

Een verhaal voor jong en oud

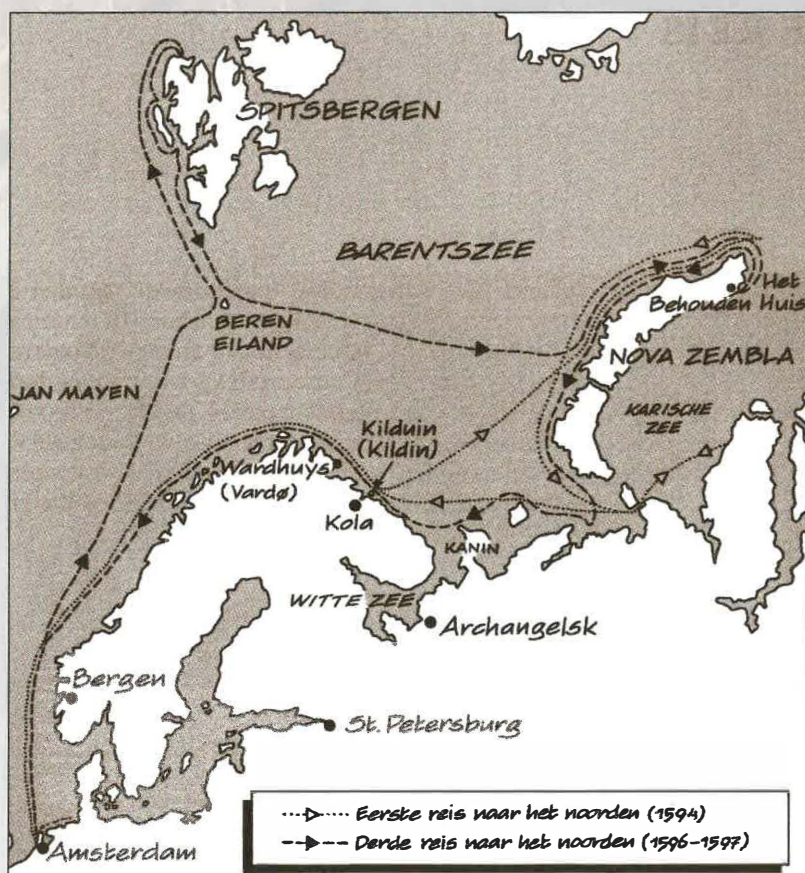
Maar dat gold niet voor de overlevering van het verhaal. Die kwam al vanaf het eerste moment goed op gang. Het relaas van Willem Barentsz, Jacob van Heemskerck en de overige bemanningsleden werd door Gerrit de Veer opgetekend in zijn *Waerachtighe Beschryvinghe van drie seylagien, ter werelt noyt soo vreemt gehoort* [...], dat al in 1598 werd uitgegeven door de Amsterdamse drukker Cornelis Claesz. Deze drukker richtte zich als een van de eersten niet meer op de traditionele markt van geleerden en geestelijken, maar op kooplieden, handelaren, stuurlieden en schippers. Behalve boeken en schrijfbodenigheden verkocht hij ook kaarten en prenten. Dat het reisverslag van Gerrit de Veer immens populair was, ook in andere landen, blijkt wel uit de vertalingen in het Frans, Latijn, Italiaans en Duits in de jaren kort na de werkelijke

► 26 december: 'Nog steeds slecht weer, de wind n.w. en verschrikkelijk koud. We konden niet warm worden, hoe we ook ons best deden om het vuur op te stoken. We legden hete stenen en kogels in de bedden, maar toch was 's morgens alles bevroren en wit be rijpt. We keken elkaar bedroefd aan...
Uit: V. Roeper en D. Wildeman, *Om de Noord. De tochten van Willem Barentsz en Jacob van Heemskerck en de overwintering op Nova Zembla, zoals opgetekend door Gerrit de Veer* (Nijmegen, 1996).

gebeurtenissen. Vaak ook voorzien van andere afbeeldingen en dikwijls uitgebreid met meer sensationele episoden. Ook in de geschiedschrijving van de zeventiende eeuw, zoals in *Oorsprongk, Begin, en vervolch der Nederlandsche Oorlogen* van Pieter Chr. Bor (1559-1635), wijdt de auteur een uitgebreide passage aan de tocht en overwintering. Maar De Veer had ►

Interieur van het Behouden Huys. Opvallend is dat deze afbeelding uitsluitend in de Duitse editie van Gerrit de Veers' reisverslag werd afgebeeld.

De route van de expeditie.

natuurlijk nooit kunnen vermoeden dat zijn *Waerachtighe Beschryvinghe* de basis zou gaan vormen van een niet-weg-te-denken verhaal in de achttiende- en negentiende-eeuwse literatuur van Nederland.

Geheel in de geest van de Verlichting, zag de Duitse pedagoog Johan Heinrich Campe (1746-1818) ideale mogelijkheden het verhaal geschikt te maken voor de opvoeding van kinderen. Een waargebeurd verhaal, waarin deugd en moraal centraal stonden, maar ook andere onderdelen gebruikt konden worden. Zoals een verhandeling over de ijsbeer, een uitweiding over de flora en fauna in het noordpoolgebied en een uitleg van de poolnacht.

Volwassenen herontdekten het verhaal pas in het begin van de negentiende eeuw. De hernieuwde waardering paste in het groeiend nationaal besef na de vernederende periode van inlijving bij het Frankrijk van Napoleon. Inspiratie werd gevonden in de vaderlandse geschiedenis, de verhalen en helden uit het verleden boden troost en zekerheid in het nog jonge Koninkrijk der Nederlanden. De dichter H.F.C. Tollens (1780-1856), die in 1817 het nieuwe Nederlandse volkslied *Wien Neerlands bloed* schreef, publiceerde in 1819 zijn *Tafereel van de Overwintering der Hollanders op Nova*

Zembla. Mede door de opvallende declamatie van Tollens zelf werd het gedicht immens populair en bekend. De gezwollen taal over de strijd van de dappere landgenoten tegen ijs en koude en tegen vraatzuchtige ijsberen raakte een gevoelige snaar bij de negentiende-eeuwse lezer. Het was pure vaderlandsliefde dat destijds de drijfveer was geweest voor de tocht, ook al was de juiste route niet bereikt. "Vergeldt hen, juicht hen toe, strooit lauwen voor hen heen. En rekent d'uitslag niet, maar telt het doel alleen."²

Muzikale bewerking

Rond het midden van de negentiende eeuw was het werk van Tollens nog altijd populair. Ter gelegenheid van diens zeventigste verjaardag in 1850 werd zelfs een muzikale bewerking van het gedicht uitgevoerd. Toch ontstond gaandeweg een nieuw beeld van de gebeurtenissen, vooral na de vondst van authentieke voorwerpen op Nova Zembla door de Noorse walvisjager Elling Carlsen. De vier kisten met de door Carlsen gevonden objecten werden door Nederland gekocht en arriveerden in 1872 in Nederland. Dankzij de ontdekking van deze objecten, veelal dagelijkse gebruiksvoorwerpen, maar ook voorwerpen bedoeld als handelswaar, zoals een aantal gravures van Jacques de Gheyn en Hendrick Goltzius, komt het accent vooral te liggen op de historische waarheid en het reisverslag van Gerrit de Veer als de belangrijkste bron. Opvallend is dat ook andere bemanningsleden dan Van Heemskerck en Barentsz voor het voetlicht worden gebracht. De scheepsjongen Jacob Everts, wiens naam als laatste op de monsterrol staat, wordt het toonbeeld van de negentiende-eeuwse idealen: dapper, moedig, kloek, vaderlandslievend, slim, handig, vrolijk, onvermoeibaar en vindingrijk. In zijn *De Scheepsjongen van Willem Barents: de Nederlanders aan de Noordpool 1594-1597* vertelt Johan Hendrik van Balen in 1882 over Jacob Everts die met Willem Barentsz naar Nova Zembla vertrekt maar ondertussen zijn oude oom en nichtje Eefje, op wie hij verliefd is, in Amsterdam moet achterlaten. Op het moment dat Jacob Everts weg is, ziet Schele Toon, een jeugdvriend van Jacob, zijn kans schoon en probeert het bericht de wereld in te brengen dat Jacob op reis is gestorven en dat hij maar met Eefje moet trouwen. Schele Toon wordt gelukkig op tijd ontmaskerd en het loopt slecht met hem af.

► Hendrik Tollens Cz., *Tafereel van de Overwintering der Hollanders op Nova Zembla in de jaren 1596 en 1597* (Amsterdam, 1819)

Ook in het begin van de twintigste eeuw zou Jacob Everts nog regelmatig terugkomen in jeugdboeken over Nova Zembla. Maar niet alleen in boeken, ook een vrolijke cantate en een toneelstuk *Overwintering, spel in drie bedrijven van Albert Helman*, verscheen in 1931. Hoewel de vorm in de loop der tijd veranderde, bleef de functie van het verhaal sinds de eerste verschijning in de kinderliteratuur in 1786 dezelfde. Centraal stond de voorbeeldfunctie. Ook in de naoorlogse periode van wederopbouw kregen de ondernemingszin van de overwinteraars en de gedachte van het niet bij de pakken neerzitten, hun weerklank.

De schoolplaat

Voor veel mensen bestaat dé herinnering aan de overwintering op Nova Zembla uit een schoolplaat waarop stoere mannen in ijzige koude en sneeuw een gevecht aangaan met een vraatzuchtige ijsbeer. Links op de achtergrond het schip, muurvast in metershoge ijsschotsen en rechts het ingesneeuwde Behouden Huis. De schoolplaat, door schildertekenaar J.H. Isings in 1950 vervaardigd in opdracht van uitgever Wolters, verving de schoolplaat van C. Jetses, *De Walvischvaart*, die in 1910 was gemaakt. De plaat van Isings bepaalde het beeld van generaties scholieren. De naam 'Nova Zembla' zou veelvuldig gebruikt worden voor afgelegde boerderijen en gebouwen, de naam 'Willem Barentsz' voor

allerlei instellingen, straten en voor schepen die naar het poolgebied afreizen.

En eind november is er dan ook *Nova Zembla*, een film in 3D. Regisseur Reinout Oerlemans: 'Dit verhaal heeft als kind al ontzettend veel indruk op me gemaakt; de overlevingsdrang, de doorzettingskracht en de onvoorstelbare heroïek, dat ik langer met het idee in mijn hoofd zat hier een speelfilm van te maken, iets dat gek genoeg nog niet eerder gebeurd was.'³ In de film wordt een bleue Gerrit de Veer, vertolkt door Robert de Hoog, tijdens de tocht van Willem Barentsz (Derek de Lint) en Jacob van Heemskerck (Victor Reinier) getest of zijn liefde voor Catharina (Doutzen Kroes), de dochter van de predikant en geograaf Petrus Plancius (Jan Decleir), wel oprecht is. Een nieuwe episode in de beeldvorming van de overwintering op Nova Zembla lijkt geboren. ■

Verder lezen

- J. Braat, J.H.G. Gawronski e.a., *Behouden uit het Behouden Huys. Catalogus van de voorwerpen van de Barentsexpeditie (1596) gevonden op Nova Zembla. De Rijksmuseumcollectie, aangevuld met Russische en Noorse vondsten* (Amsterdam, 1998)
- J. van Goor, *De Nederlandse Koloniën. Geschiedenis van de Nederlandse expansie 1600 – 1975* (Den Haag, 1994)
- V.D. Roeper en G.J.D. Wildeman, *Reizen op Papier. Journalen en reisverslagen van Nederlandse ontdekkingsreizigers, kooplieden en avonturiers* (Zutphen, 1996)

'Het Behouden Huys'; schoolplaat door J.H. Isings, 1950 (J.B. Wolters, Groningen).